

Araştırma-İnceleme

**HAKLI SAVAŞ KAVRAMINA POST-MODERN BİR
YAKLAŞIM OLARAK M. HARDT VE A. NEGRI’NİN
İMPARATORLUK TEZİ**

Halil ÇAKIR¹

Öz: Michael Hardt ve Antonio Negri’nin *İmparatorluk* Tezi, yakın dönemde küresel dünya düzenini anlamak açısından oldukça verimli bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Emperyalizm kavramının geçerliliğini kaybettiğini savunan yazarlar, -1970’lerden itibaren ortaya çıkan- bir dizi toplumsal değişme unsurunu (Roma İmparatorluğu’na gönderme yaparak) *İmparatorluk* kavramsallaştırması ile bütünlüklü bir biçimde ele alır. Hardt ve Negri, küreselleşmiş dünyanın savaş eksenli bir egemenlik paradigması ile yönetilmekte olduğunu ve küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan ulus-üstü yönetim organlarının yeni bir tür hak ve adalet nosyonu sayesinde savaşları haklılaştırdığını ileri sürmektedir. Bu bağlamda haklı savaş kavramı, küresel politika alanında yeniden canlanmıştır. Geleneksel anlamı ile savaşları Batılı Hristiyan dünyası için metafizik bağlamda haklılaştıran haklı savaş kavramı, post-modern çağda İmparatorluk aygıtının küresel askeri müdahalelerini evrensel değerler - barış ve adalet- adına haklılaştırır hale gelmiştir. Yazarların bu iddiası, sosyolojik anlamda küreselleşmenin seyrine ilişkin yeni bir yorum olarak ele alınabilmektedir. Bu anlamda Hardt ve Negri, aşırı küreselleşmeci yazarlar olarak karşımıza çıkmaktadır; ancak küreselleşmenin politik boyutunda haklı savaş kavramı ile olumsuz bir görüntü sunmaktadır. Bu iddia, aynı zamanda Avrupa’da barış söylemlerinin büyük bir artış göstermesine karşın, yine Avrupa’nın küresel ve yerel çatışmalara olan sürekli ilgisini bir bakıma anlamlı hale getirmektedir. Bu çalışmada yapılacak olan ise, Hardt ve Negri’nin bir iktidar paradigması bağlamında ele aldığı haklı savaş kavramının, küreselleşmenin politik boyutunda kazandığı önemi, sosyolojik kavramlar etrafında tartışmaktır.

Anahtar Sözcükler: Küreselleşme, İmparatorluk, Çokluk, Haklı Savaş.

**HARDT’S AND NEGRI’S EMPIRE THESIS AS A POST-MODERN
APPROACH TO JUST WAR CONCEPT**

Abstract: Michael Hardt’s and Antonio Negri’s Empire thesis appears to be a very productive approach to understand the recent global world

¹ Arş. Gör., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
halilcakir@mersin.edu.tr

order. Asserting that the term imperialism has lost its validity, the writers discuss systematically a number of social changes - that have occurred since the 1970s - by using the Empire contextualization (referring to the Roman Empire). Hardt and Negri claim that the globalized world is being ruled by a war-based sovereignty paradigm and supranational ruling organizations which emerged with globalization justify wars through a new kind of notion of right and justice. In this context, the term just war re-emerged in the sphere of global politics. In its traditional meaning, the just war concept meant to justify wars in metaphysical context for Christian World; but now it seems to justify the global military interventions of Empire apparatus in the name of universal values -peace and justice- in post-modern era. Sociologically, this claim of writers' can be handled as a new explanation for the globalization process. This claim also makes sense about European continuous attention to the global and local conflicts despite the great increase of peace discourses in Europe. In the context of claim mentioned above, the aim of study is to discuss the importance of term just war in political dimension of globalization which Hardt and Negri reveal as part of a power paradigm.

Keywords: Globalization, Empire, Multitude, Just War.

Giriş

Haklı savaş kavramı, eski çağlara dayanan köklü bir geçmişe sahip olmakla birlikte, içeriği bağlamında kendini güncelleyen ve hem uluslararası politika alanında hem de sosyal bilimler alanının genelinde kendine yer edinebilen bir kavram olarak karşımıza çıkar. Savaşların haklılığına yapılan katı vurgu, eskiden olduğu gibi günümüzde de çeşitli biçimlerde barış ve adalet anlayışlarını ve dahası politikalarını katı bir biçimde belirlemektedir. Sıklıkla düşünce tarihinde tartışılmış olan kavram, sosyolojik önemini dünya toplumlarının birbirine tarihte emsali görülmemiş bir biçimde yakınlaştığı günümüzde kazanmaya başlamıştır.

Dünya medeniyetlerinin tarihi belirleme mücadelesinde, kimi yazarlarca (Fukuyama, 2011) tarih Batı'nın kesin zaferi ile neticelendirilse de dünya tarihi çatışmalar tarihi olmaya devam ediyor. Kimi yazarlarınsa (Huntington ve ark., 2001) tarihin medeniyetler arasında bir çatışma olarak süregeldiği savından hareketle, kültürel "fay hatları" boyunca Batı egemenliği için reçeteler sunduğunu burada hatırlamak gerekir. Bu bağlamda sosyolojik olarak 1970'lerde ilk emarelerini gösteren ve 2000'li yıllarda pek çok disiplin içerisinde tartışılmaya başlayan küreselleşme söylemleri, Batı medeniyetinin söz konusu egemenliğinin tartışılmasında yeni bir biçimine gönderme yapmaktadır. Bir yanda dünyanın aldığı yeni çehre düşünce dünyasını derin bir anlama çabasına sevk ederken, diğer yanda politik arenada savaş ve barış tartışmaları el ele ilerlemektedir. Bu paradoksal tablo uyarınca, çeşitli anlama çabaları içinde savaş kavramına dair yeni okumalara rastlamak mümkün görünmektedir.

Michael Hardt ve Antonio Negri, küresel dünya düzenine ilişkin anlama çabasını yeni kavramsallaştırmalar ile inşa eden yazarlar olarak karşımıza çıkar.

Çalışmalarının temaları Marksizmin post-modern yorumu (Negri, 2006a, s. 282) etrafında şekillenen yazarlar, küreselleşme, emek biçimlerinin değişimi ve toplumsal hareketlerin yeni biçimlerine dair yeni okumalar gerçekleştirmektedir. *İmparatorluk* (2000), *Çokluk* (2004) ve *Ortak Zenginlik* (2009) üçlemesinde, yeni bir egemenlik biçimi olarak “İmparatorluk” ve küresel bir sınıf oluşumu olarak “Çokluk” kavramsallaştırmalarını ortaya atarak epey bir ses getiren yazarlar, haklı savaş kavramına da çeşitli açılardan başvurur. Hardt ve Negri, haklı savaş kavramının söz konusu anlamını *İmparatorluk*'ta ve *Çokluk*'ta küresel dünya düzenini formüle ettikleri bölümde sınırlı olarak ele almaktadır. Bu anlamda çalışmanın amacı, Hardt ve Negri'nin haklı savaş kavramına getirdiği sınırlı fakat verimli yaklaşımı tartışmak olarak ortaya çıkmaktadır. Yazarların, çalışmalarında sıklıkla disiplinler arası bir üsluba başvurmalarına ve özellikle iddialarının merkezinde *Çokluk* kavramının bulunmasına rağmen, bu çalışmanın bağlamı, sunduğu sosyolojik arka plan nedeniyle *İmparatorluk* tartışmaları ile sınırlandırılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın odaklandığı husus, *İmparatorluk*, küreselleşme ve haklı savaş kavramları arasındaki ilişkidir. Bu bağlamda öncelikle haklı savaş kavramının sosyo-tarihsel arka planına dair literatürde yer alan bazı ön-kabuller üzerinde durulacaktır. Bunun ardından, Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk* yaklaşımı ve haklı savaş kavramının yazarlar tarafından istihdam edilmesi üzerine söz söylemek mümkün olacaktır.

1. Küreselleşme ve Bir Egemenlik Biçimi Olarak *İmparatorluk*

Hardt ve Negri için henüz biçimlenmekte olan yeni Dünya düzenini kavramaya yönelik eski anlayışlar zamanını doldurmuştur. Çeşitli sömürgeci ulusal güçler arasında cereyan eden modern egemenlik paradigması, yani emperyalizm, yürürlükten kalkarken; yerini almakta olan yeni paradigma, toprak temelli hükmetme mantığından sıyrılarak tüm küreyi etkisi altına alan bir tasarımı tedavüle çıkarmıştır. Bu tasarım, *İmparatorluk*'tur.

Bir zamanlar tanıklık ettiğimiz birkaç emperyalist güç arasındaki çatışma ya da rekabetin yerini (bütün bunları üst-belirleyen, bir örnek yapılandırır ve tartışmasız post-kolonyal ve post-emperyalist olan tek bir ortak hak nosyonu altında toplayan) tek bir iktidar fikri almıştır. Bu bizim *İmparatorluk* çalışmamızın kalkış noktasıdır: yani, yeni bir hak nosyonu, daha doğrusu, yeni bir otoritenin kayda geçişi ve (sözleşmeleri güvenceye alan ve anlaşmazlıkları çözümleyen) yasal baskı aygıtları ve normlarının üretiminde yeni bir tasarım (Hardt ve Negri, 2001, s. 33).

İmparatorluk rejimini özel kılan şey, tarihi askıya alarak toplumsal dünyayı bir uçtan diğer uca kuşatıp onu belirlemesi, hatta üretmesidir. Bu tespitle birlikte Hardt ve Negri, Michel Foucault'un (2000, s. 66-68) 18.yy'da Batı'daki rasyonelleşme, sekülerleşme ve bilimselleşme mefhumları ile ortaya çıktığını (Kantçı Aydınlanma'nın yoğun bir eleştirisiyle temellendirerek) söylediği “biyo-iktidar” kavramını, burada *imparatorluk* tezinin asli bir unsuru olarak sunar: ”*İmparatorluk* insan ilişkilerini düzenlemekle kalmaz, doğrudan insan doğası üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışır. *İmparatorluk* yönetiminin nesnesi

bütünlüğün içinde toplumsal hayattır ve bu yüzden imparatorluk biyo-iktidarın paradigmatik biçimidir” (Hardt ve Negri, 2001, s. 21). Gerçekten de, Hardt ve Negri, Foucault’un biyo-iktidarın yersiz-yurtsuzluğuna (yani merkezsiz bir yerde dışarısı olmadan iş görmesi) ilişkin tespitlerini ve savaşa dair düşüncelerini birçok noktada olduğu gibi benimsemektedir (Newman, 2014, s. 145). Ancak iktidara direniş konusunda yazarlar, Foucault’tan ayrılmaktadır. Yazarlara göre, biyo-politik toplumun üretici dinamiklerini kavramada, Foucault başarısızdır. Ayrıca biyo-politik toplumda iktidarın sınırlarını belirleme konusunda oldukça radikal bir tavır sergilemesine rağmen, iktidarın dışına çıkmayı “ihmal” etmektedir (Hardt ve Negri, 2001, s. 53)².

Hardt ve Negri (2001, s. 34), İmparatorluk kavramını, Roma İmparatorluğu’nun egemenlik geleneğinden alır. Roma İmparatorluğu’nun tüm dünyayı kendine dahil eden politik ve etik kuruluşu³, günümüz dünyasında küreselleşme olgusuna neredeyse tekabül etmektedir. İlke olarak tek bir gücün diğer güç alanlarını yok edip kendine katarak yayıldığı ve sonunda tüm dünyaya düzen dayattığı iktidar nosyonu, Hardt ve Negri’ye göre Roma’nın emperyal-hak geleneği ile birleşerek devasa bir etik-politik aygıtı oluşturuyordu. Yazarlar, kavramın birtakım küresel sosyo-politik ve sosyo-ekonomik değişimlere ışık tutmak üzere yeniden canlanmaya başladığını öne sürmektedir (Göker, 2005, s. 101). Sosyoloji literatüründe “bilgi toplumu” olarak ifade edilen yeni toplum kuramını ortaya çıkaran ve üretim biçiminde ve emeğin niteliğinde meydana gelen değişimler ile küreselleşme süreçlerinin çakışması, İmparatorluk için mükemmel bileşimi oluşturmaktadır: “Küreselleşme süreçleri, enlemesine bir nitelik gösterirler, bu yüzden de dünyanın dokusunu oluşturan bütün gerçeklikler üzerine etki ederler; Yapı olarak İmparatorluk ile süreç olarak İmparatorluk, aynı çatı altında yer alırlar.” (Negri, 2006a, s. 21).

Küreselleşme sorunsalına Hardt ve Negri’nin aşırı-küreselleşmeci bir perspektiften yaklaştığı görülmektedir. Bu görüşe göre, küreselleşme yarattığı olumsuz sonuçların yanı sıra eşitsizliklerin önlenmesi ve refah düzeyinin artması gibi birtakım olumlu sonuçlara da işaret eden bir süreçtir (Peksan, 2007). Küreselleşme süreci, eski toplumsal düzenleme sistemlerinin altını oyup, İmparatorluk rejiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu arada sömürü de azalmamış, biçim değiştirerek varlığını sürdürmüştür. Ancak “...İmparatorluğa geçiş ve onun küreselleşme süreçleri, özgürlük güçlerine yeni imkânlar sunar.” (Hardt ve Negri, 2001, s. 21). Küreselleşmenin bu seyrini, birinci dünya ile

² Foucault’a sıklıkla yöneltilen bu eleştiriye –Hardt ve Negri’nin biyopolitika analizi için de anlamlı olan- bir itirazı, Saul Newman’da bulmak mümkündür: “Foucault bu eleştiriye yanıtlayabilir fakat bunu kendi iktidar ve direniş nosyonlarındaki belirli tutarsızlıkları açığa çıkarmaksızın yapamaz. Ne var ki bu tutarsızlıklar, onun çalışmalarındaki merkezi bir çelişkinin varlığına işaret etmez. Tersine, Foucault’un, direniş sorununu daha fazla tartışmaya açık bırakma çabasını ortaya çıkarırlar.” (Newman, 2014, s. 160).

³ İmparatorluk nosyonu ile Roma İmparatorluğu arasında kurulan bu etik-politik bağı Hardt ve Negri, Roma’nın barışı vaat eden hak anlayışı ile temellendirir: “...İmparatorlukta barış vardır, İmparatorlukta bütün insanlar için adalet garantisi vardır.” (Hardt ve Negri, 2001, s. 34).

üçüncü arasındaki ayrımın ortadan kalkması şeklinde temellendiren yazarlara Bağımlılık Okulu yazarlarından Samir Amin, şu eleştiriyi getirmektedir:

[...] bugünkü küreselleşme, onlara göre, merkezler ve çevreler arasındaki 'farklılıkların' azaltılması anlamına gelmektedir (Aksi takdirde küreselleşmenin emperyalist doğası kalacaktır). Fakat gerçek dünya sürekli olarak 'farklılıkların' bir araya getirilmesi ve küresel ölçekte ayrımların yapılandırılması gibi yollarla aksi bir doğrultu izler (Amin, 2010, s. 206-207).

Ayrıca çevrede ortaya çıkan yeni sorunlar karşısında, Hardt ve Negri, Amin'in (2010) deyimiyle, "sessiz" kalmaktadır. Benzer bir biçimde, Jürgen Elsässer de Hardt ve Negri'nin, küreselleşmeye karşı çıkan hareketleri eleştirmesi ve küreselleşmeye hâkim olan gücün Amerika Birleşik Devletleri olmasından rahatsızlık duymamasına vurgu yaparak yazarların İmparatorluk yaklaşımını da yine küreselleşme benzetmesiyle eleştirmektedir. "Negri, imparatorluk kavramını, burjuva bir politikacının küreselleşme kavramını değerlendirdiği gibi alternatifsiz ve kaçınılmaz olarak değerlendirmektedir" (Elsässer, 2013, s. 76).

İmparatorluk, post-modern döneme içkin bir oluşumdur ve modernliğin krizine bir cevap niteliğindedir. Modernliğin kendisi de, kurucu hareketleri devrimci olmasına rağmen, bir kriz olarak doğmuştur. Batı egemenlik paradigmasında ortaya çıkan meşruluk krizleri, yeni bir baskılama mekanizmasını gündeme getirir. İmparatorluk rejimi de modernliğin krizine çözüm olarak ortaya çıkmasına rağmen krizler yaratan bir çürüme rejimidir. Hardt ve Negri'ye göre, egemenlik paradigmasında yaşanan krizlerin nedeni, iktidar nosyonuna karşı kendi potansiyelini gerçekleştirilmeye çalışan "Çokluğun" özgürlük hareketleridir. İşte bu noktadan itibaren Hardt ve Negri'nin, Marx'ın izinden giderek, İmparatorluk rejimini, Çokluk yaklaşımına giden bir uğrak olarak ele aldığı ortaya çıkmaktadır: "Çokluk, İmparatorluğu var olmaya çağırıştı" (Hardt ve Negri, 2001, s. 68).⁴ İmparatorluk ve Çokluk arasındaki bu bağlantı, Lemke'ye (2013, s. 103) göre "kuramsal bir çıkmaz sokak"tır; ancak burada Çokluk yaklaşımının İmparatorluk için neredeyse soyut bir alternatif olduğunu, buna karşılık İmparatorluk yaklaşımının toplumsal gerçekliğe daha somut temas noktaları yarattığını belirtmekle yetinelim. Burada İmparatorluk rejimi, özgürleşmeye imkân tanıyan bir egemenlik aygıtı olarak anlam kazanır (Negri, 2006b). "Biz tıpkı Marx'ın kapitalizmin kendinden önceki toplum biçimleri ve üretim tarzlarından daha iyi olduğunu vurguladığı anlamda İmparatorluğun daha iyi olduğunu iddia ediyoruz." (Hardt ve Negri, 2001, s. 68).

İmparatorluk rejiminin, tıpkı kapitalizm gibi özgürleştirici (daha doğrusu özgürleşmeye uygun toplumsal tarihsel şartları içinde bulunduran, tam da bu anlamda nötr olan) bir karakteristiğe sahip olması, onun kendinden önceki

⁴ Böylesi bir ifade, Hardt ve Negri'nin Marksizm'e tarihin diyalektik değil *karşılıklı* ilkesi ile işlediğini öne sürerek tadilat yapmasıyla açıklanabilir: "Her 'belirli toplumsal oluşum', söz konusu oluşumun hem krizini yaratan, hem de devamını sağlayan koşulların ve sınırların karşılıklı ilişkisinden oluşan bir karışımdır" (Negri, 2006b, s. 185). Diğer yandan Göker (2005, s. 100) 'in karşı çıktığı türden bir mesihçiliği, bir "türetmeciliği" de çağrıştırmaya bağlamında İmparatorluk tezinin oldukça sorunlu bir yönüne vurgu yapmaktadır.

egemenlik biçimlerinin ve elbette modernliğin meşruluk krizlerine bulduğu çözümleri tedavülenden kaldırarak daha önce görülmemiş yöntemleri sahaya sürmesinden ileri gelmektedir. Yeni paradigma, eski düzene ait düzenleme biçimlerini bertaraf etmekle birlikte, işlevini tamamen pozitif terimlerle yerine getirir (Hardt ve Negri, 2001, s. 38). Dahası, “sınır tanımayan” bir alanda işleyerek toplumsal üretimin biyo-politik karakterine de mutlak bir uyum sağlar. Hardt ve Negri’ye göre İmparatorluğun bu yenilikçi yöntemlerle birlikte ortaya çıkışını gösteren ve bu çalışmanın bağlamını ortaya koyan sosyolojik göstergelerden biri, ulus-devlet sisteminin gerileyişidir. Ulus-devlet, modernliğin meşruluk krizlerine bulduğu en uygun çözümdür: “Çokluğu temsil eden halk, halkı temsil eden ulus ve ulusu temsil eden devlet.” (s. 153). Başka bir deyişle, ulus kimliği ile halk egemenliğinin sentezine dayanan toprak temelli bir yönetim sistemi, Hardt ve Negri’ye göre modernliğin yönetsel çekirdeğini oluşturur. İmparatorluk yönetiminin oluşmaya başlaması, ulus-devletlerin küresel karar alma süreçlerindeki temel aktörler olma vasıflarını ellerinden alır. Küreselleşme süreçlerinin çift-yönlü hareketi, yerelle küreseli doğrudan bir araya getirir. Bu, elbette sömürünün sona erdiği anlamına gelmez. Ulus-devletlerin sınırlara dayalı düzenleme biçimlerinin yerini, daha sınırsız, daha soyut ve daha barışçıl görünen yeni bir adalet ve hak nosyonu alır.

İmparatorluğun ortaya çıkmaya başlaması, tüm sosyolojik göstergeleriyle birlikte, küresel dünyanın politik çehresini değiştirmiştir. Bu durumun sonucu olarak küresel siyasetin söylemsel içeriğine yeni eklemlemeler gerçekleşmiştir. Bunlardan biri, klasik içeriğinden sıyrılıp post-modern bir içeriğe kavuşan haklı savaş kavramıdır (Hardt ve Negri, 2001, s. 37). Hardt ve Negri’nin, haklı savaş kavramının İmparatorluk aygıtında işgal ettiğini ileri sürdüğü merkezi yeri ele almadan önce, haklı savaş kavramına burada kısaca değinmek çalışmanın bağlamı açısından yararlı olacaktır.

2. Haklı Savaş Kavramının Toplumsal Düşünce Tarihindeki Yeri⁵

Haklı savaş (*justum bellum*), toplumsal düşünce tarihinde savaşların anlamlandırılması ve belirli sınırlar getirilerek sınırlandırılması amacını taşıyan bir nosyon olarak karşımıza çıkar. Kavramın farklı kullanımları içinde bir yandan genel bağlamda savaş hukuku altında değerlendirildiği görülmektedir. Haklı savaş kavramı, savaşın ortaya çıkış (*jus ad bellum*) koşulları, gerçekleştirilme koşulları (*jus in bello*) ve savaş sonrasında adaletin sağlanmasını (*jus post bellum*) bir araya toplayan bir söylem kümesi biçiminde ele alındığı söylenebilir (Uzun, 2010, s. 19; Ereker, 2004). Burada, çalışmaya esas teşkil eden “haklı savaş” kavramı, ilk anlamıyla, savaşların yapılmasını haklı göstermeyi içeren bir söylem olarak ele alınacaktır.

Geleneksel anlamı içinde, savaşın haklı addedilmesi için birtakım genel ölçütlerin ortaya atıldığı görülmektedir. (Mattox, 2006, s. 9-10)’a göre savaşı açma hakkını doğuran nedenler; haklı bir nedenin bulunması, orantılı adalet, iyi

⁵ Haklı savaş kavramının tarihsel seyrine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Ereker (2004), Uzun (2010) ve Walzer (2006a).

niyet, ehil bir otoritenin varlığı, savaşa son çare olarak başvurulması, halkın rızası, makul başarı olasılığı, ölçülülük, savaşın nihai hedefinin barış olması gibi kriterler olarak karşımıza çıkmaktadır Savaşta adaletin sağlanması için ise; yine ölçülülük ve savaşçılar ve sivillerin ayırt edilmesi (sivil dokunulmazlığı) olarak ele alınmaktadır (s. 11).

Haklı savaş kavramı, toplumsal düşünce tarihinde farklı görüntülerle açık seçik ya da örtük bir biçimde karşımıza çıkar. Burada haklı savaş kavramının felsefi ve ahlaki temellendirmelerinden ziyade sosyolojik arka planları ve tarihsel gelişimi içinde mihenk taşlarını oluşturan dönemler ve bu dönemlerde savaş konusunda öne çıkan bazı düşünürlerin görüşlerini ele almak çalışmanın problemi açısından faydalı görünmektedir. Kavram, eski çağlardan günümüze doğru evrenselleşen ve gizemlilik kazanan çehreye kavuşmaktadır. Başka bir deyişle, savaş, önceleri doğa ve insan varlığına içkin bir olgu olarak ele alınırken haklılığı oldukça açık seçik bir biçimde ortaya koyulabiliyordu. Örneğin Antik Yunan'da site devletlerinin parçalı yapısı, nüfusu beslemeye yetmeyen kaynakların artırılması ve artan nüfusa yer açılması gibi ihtiyaca istinaden girişilen savaşların haklılığını gündeme getirmiştir. Platon'un ideal devleti, böylesi bir temellendirmeyi "koruyucular" sınıfı ile gerçekleştirirken, Aristoteles'te erdemler bağlamında doğrudan insan-merkezli bir biçimde gerçekleşmektedir (Uzun, 2010, s. 21).

Haklı savaş kavramının, geleneksel içeriğini büyük oranda Ortaçağ'da kazandığı görülmektedir. Ortaçağ'ın başlangıcı, Batı dünyasının içine kapandığı ve kendi iç çelişkileriyle yüz yüze geldiği uzun bir döneme kapı aralamaktadır. Roma'nın yıkılışı ile coğrafi olarak sınırlanan Batı, bu dönemde kendi içinde savaşımaya başlamıştır. Hristiyanlığın etkisi, yaşanan içe kapanma dolayısıyla oldukça yoğun olmuş ve tüm toplumsal yaşamı katı bir biçimde belirlemiştir. Bu dönemde siyasal konularda kilisenin nüfuzu öne çıkmaktadır. Ortaçağ'ın ilk nüvelerinin görüldüğü zaman aralığında, Hristiyanlık bir iktidar dini olmadan önce, savaş konusunda kilise mensupları arasında pasifist bir görüş yayginken; Roma İmparatorluğu iktidarında bu pasifizm, büyük orduların toplanmasında etkili olan kilise papazlarının öğretileri ile "Tanrı" adına savaşmanın haklılığına dönüşmüş (Saint Augustinus) ve İmparatorluğun yıkılması sonucu tüm Avrupa'ya yayılan kilise iktidarı ile birlikte yerini Hristiyan olmayan "kafir" dünyaya karşı bir savaşın haklılığına bırakmıştır (Sezer, 2011).

Ortaçağ ile Aydınlanma devri arasında bir geçiş özelliği gösteren Rönesans Avrupa'sında uluslararası ilişkilerin ve savaş hukukunun anlaşılması, daha realist görüşler etrafında şekillenmektedir. Örneğin Machiavelli, devletlerarası ilişkide hukuk ve şiddet olmak üzere iki siyaset biçimi önermiştir. Hukukun yetersiz kaldığı noktada savaşı ikame ederek siyasette askeri yönetimlerin işlevsel olduğunu savunan Machiavelli, savaşın "haklılığı" konusunda kayıtsız kalmıştır (Gökberk, 2004, s. 185-186). Ancak şiddeti de politikanın tarafları ile sınırlı tutmuştur. Machiavelli, *Hükümdar (II Principe)* (1532) 'da haklı savaşın *jus in bello* ilkesine dair bazı açıklamalar getirmiştir. Ona göre, hükümdar işgal ettiği bir ülkedeki sivil halka dokunmamalıdır ki onlara karşı iyi niyetini

gösterebilsin. Sivil dokunulmazlığı, hükümdara işgal ettiği ülkede kalıcı olabilmemesinin gerekli koşullarından biri olarak önerilir. Ülkeler arası savaşta şiddeti siyasetle sınırlandıran Machiavelli, ülke sınırları içinde de yönetilen halkın aile, miras ve mülkiyet hakları konusunda yöneticiyi uyarmaktadır (Machiavelli, 2013, s. 113-114).

Modern dönemle birlikte savaşın hukuki çerçeve içinde ele alınmaya başladığı görülür. Bu dönemde uluslararası hukukun klasik öğretisi, Grotius ile birlikte oluşmaya başlamıştır (Erkiner, 2012). Machiavelli 'den yüz yıl sonra Hollandalı hukukçu Hugo Grotius, uluslararası hukuku formüle ettiği eseri *Savaş ve Barış Hukuku* (1625)'nda haklı savaş kavramını ele almıştır. Grotius, 17. yüzyıl sosyal düşüncesinde yaygın olarak bulunan doğal hukuk anlayışından beslenen doğal durum-toplumsal durum ayırımından hareketle doğal hukuk, uluslararası hukuk ve tanrısal hukuk olmak üzere üç tür hukuk açısından savaşın neden ve etkilerini tartışır. Ona göre savaş, bir eylem değil, durumdur: "...savaş, uyumsuzluklarını zorlama yollarına başvurarak çözmeye çalışanların karşılıklı durumudur" (Grotius, 2011, s. 32). Savaş bir durum olarak doğal, uluslararası ve tanrısal hukuka aykırı değildir. Savaşın haklılığı ise, insanların doğaları (ki burada Grotius'un insan doğası konusunda "kötümser" olabilecek bir yorum yaptığı görülür) açısından, insanların kendi üretimleri olan medeni yaşamın için kurallarından biri olarak mülkiyet açısından ve tanrının buyrukları açısından anlam kazanmaktadır. Böylesi bir temellendirme ile yola çıkan Grotius, savaşı hukukun alanına dâhil eder: "Savaşın tek haklı nedeni, şüphesiz, kendisine savaş açtığımız kimsenin, bize karşı daha önce bir haksızlık işlemiş olmasıdır" Grotius, 2011, s. 73).

Aydınlanma ile birlikte Batı düşüncesine yerleşen evrensellik, Batı'nın dünyaya hâkimiyetinin bir parçası olarak, ortak akıl ve Kantçı ödev ahlakı söylemleriyle gelişen bir barış fikrini mümkün kılmıştır (Çörekçioğlu, 2015, s. 19). Dünya barışı, Immanuel Kant tarafından *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme* (1795)'de idealist bir formülle dile getirilse de reel politik içinde Batılı devletlerin bu mücadeleyi medeniyetler çatışmasında taraflar oluşturma biçiminde bir Avrupa evrenselciliğine (Anglo-Sakson, Beyaz ve Hristiyan) dönüştürdüğü görülmektedir (Wallerstein, 2007; Kapani, 1991). Nitekim dünya barışını sağlama girişimleri, Kant (1960, s. 25)'in "devletler hukuku hakkındaki düşünüş tarzları gereğince, devletlerin bir milletler devletine yanaşmayacağını" söylediği üzere, Avrupa Birliği gibi projeler de devletlerin hegemonya mücadelesine dönüşmüştür. Kant'ın ebedi barış düşüncesinin bizzat kendisinin de Batı'nın hegemonyasını koruma konusundaki çabası ölçüsünde sorunlar barındırdığını teslim etmek gerekir. Bu duruma işaret eden Karaosmanoğlu (2007: s. 168-169), Kant'ın ebedi barış düşüncesine Habermas'ın "insan hakları" kavramının ahlaki olarak sorunlu olduğu yönündeki eleştirisini hatırlatır. Yazar, çalışmasında Kant'ın barış fikri ile Carl von Clausewitz'in

savaş düşüncesinin⁶ zıt kutuplarda yer alan idealler olmalarına rağmen, ikisinin de temelde bir güvenlik vurgusuna sahip olduğunu belirtir (s. 178-179). Bir tarafta savaş halinden kaçınmak için bir güvenlik fikrine sığınmanın Batı rasyonalizmi çerçevesinde ahlaki bir temellendirmesi, diğer tarafta güvenlik ihtiyacını karşılamaya yönelik sürekli savaş halinin bilimsel temellendirilmesi, barış ve savaş kavramlarının araçsal kullanımı bağlamında aynı noktaya işaret etmektedir.

3. Küresel Sürekli Savaş Hali ve Hakkı Savaşın Yeni Görünümü

Hardt ve Negri'nin hakkı savaş kavramına duyduğu ihtiyaç, İmparatorluk aygıtının ortaya çıkışına işaret eden bazı göstergeleri tespit etme ve savaşın meşruluğunu sağlayan mekanizmaların geçirdiği dönüşüme vurgu yapma isteğinden ileri gelmektedir. Bu başlıklar altında yazarların hakkı savaş kavramını oldukça kısıtlı bir bağlamda ele aldığını söylemek mümkündür. *İmparatorluk*'ta hakkı savaş kavramı bir belirti olarak ve uluslararası hukukun geçirdiği dönüşüme eşlik eden bir kavram olarak ele alınırken; *Çokluk*'ta küresel savaş haline ilişkin meşrulaştırmanın ulus-üstü yönetim mekanizmalar tarafından gerçekleştirilmesinde hakkı savaş kavramı önemli bir araç olarak formüle edilir. Kavramın söz konusu kullanımlarının kısmen iç içe geçtiği ve birbirini tamamladığı görülmektedir.

Hardt ve Negri, *Çokluk*'ta "Savaş" başlıklı ilk bölüme şu sözlerle başlar: "Dünya yine savaşta, ancak bu sefer işler farklı." (2004, s. 19). Savaşın sıradanlaşması ve yaygınlaşması ile küresel ölçekte savaşa ilişkin tanımların da farklılaştığı ortaya çıkmaktadır. Yaygın bir savaş halinden kaçmanın mümkün olmadığı bir dünya tasavvuru ile işe başlayan Hardt ve Negri, hakkı savaş kavramının yeni dönemde (özellikle Körfez Savaşı'nın ardından) "politik tartışmalarda merkezi bir anlatı" olarak yeniden ortaya çıktığını ileri sürer:

Geleneksel hakkı savaş kavramı savaşın sıradanlaştırılmasını ve etiğe uygun bir araç olarak onaylanmasını gerektirir; bunların ikisi de modern politik düşüncenin ve ulus-devletlerden oluşan uluslararası topluluğun kesinlikle karşı çıktığı fikirlere. Postmodern dünyamızda yeniden ortaya çıkan, bu iki geleneksel özelliktir: Yani, savaş bir yanda politik eylem statüsüne indirgenmiş öte yandan ise savaş yoluyla etik işlevlerini meşru olarak yerine getirebilen yeni güce onay verilmiştir (Hardt ve Negri, 2001, s. 36).

Modern dönemin savaşları, Hardt ve Negri için istisnaiği bağlamında İmparatorluk düzeninin savaşlarından farklıdır:

Modernlikte savaş, asla mutlak, ontolojik bir niteliğe bürünmemiştir... Savaş toplumsal yaşamın bir öğesiydi ama yaşama hâkim değildi. Her negatif yıkım uğrağı zorunlu olarak toplumsal düzenin inşası gibi pozitif bir uğrak da içerdiği için modern savaş diyalektik bir olguydu (2004, s. 36).

⁶ Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine (Vom Kriege)* (1832) adlı eserinde savaşın modern anlamına ilişkin meşhur "Savaş, siyasetin başka araçlarla devamından ibarettir" sözüyle, savaşı yasallaştırma girişimlerine katkıda bulunmuştur. Bu konuda bir tartışma için bkz. Kılıçbay, M. A. (1995). Von Clausewitz'in bilimsel savaşı, *Cogito*, 3, 85-88.

Modern dönemde savaş, ulus-devlet için yurttaşlık bağlarının sınırdığı bir anlamı ihtiva eder. Ross Poole (1993), ulusun, ahlaki anlamda ancak yurttaşlarının ulusları için katlandığı fedakârlıklar ve acılar ölçüsünde var olmaya değer addedildiğini belirtir. Ulusu tehlikelere karşı savunma, modern savaşın en haklı gerekçesi olarak görünür. Bu anlamda Hardt ve Negri, modern savaşın “savunma hakkı” kapsamında sınırlandığını ve hukukileştiğini söyler:

Modernlikte savaş, uluslararası hukuka tabi kılındı ve böylece yasallaştı, daha doğrusu yasal bir araç haline geldi. Ancak terimleri ters çevirip savaşı küresel düzenin iç siyasetinin, yani İmparatorluğun siyasetinin temeli haline getirdiğimizde, yasallaşmış savaş anlayışının dayandığı modern uygarlık modeli çöker (Hardt ve Negri, 2004, s. 40).

Haklı savaşın İmparatorluk'un çıkışına işaret etmesi, küresel savaş halinin bir etkisi olarak hukuk alanında yaşanan ölçek değişimiyle kendini gösterir. Hardt ve Negri, ulus-devletlerin küresel hâkimiyet alanında etkisini kaybetmesiyle hukukta da ulusal ölçülerin yerini küresel ölçülere bıraktığını ileri sürer. Bu bağlamda uluslararası hukuk ile ülkelerin iç hukukları arasındaki ayrım belirsizleşmeye başlamıştır (Hardt ve Negri, 2004, s. 31). Bu durumun belirtisi, savaşın meşrulaştırılmasını ifade eden “müdahale hakkı” mefhumunun, evrensel değerler ve üstün ahlaki ilkeler adına gerçekleştiriliyor gibi görünerek içerik değiştirmesidir: “Artık eski uluslararası düzende olduğu gibi tek tek egemen devletler ya da ulus-üstü güç (BM) sadece gönüllü olarak imzalanmış uluslararası anlaşmaların uygulanmasını ya da dayatılmasını sağlamak üzere müdahalede bulunmuyor. Şimdi ister hak isterse konsensüs yoluyla meşruluk kazanış ulus-üstü özneler herhangi bir türden acil durum ve üstün etik ilkeler adına müdahalede bulunuyor” (Hardt ve Negri, 2001, s. 42). Bunun bir sonucu, savaşın ülke içi bir güvenlik işlemi gibi değerlendirilerek polislik eylemine indirgenmesidir. Haklı savaş kavramının post-modern anlamı da burada belirginleşmeye başlamıştır:

Haklı savaş daha çok kendi kendini haklılaştıran bir eylem haline gelmiştir. Bu kavram iki farklı ögeyi bir araya getirmiştir: İlki, etik olarak temellendiği oranda askeri aygıtın meşruluğu ve ikincisi, istenen düzeni ve barışı gerçekleştirmek için askeri eylemin etkililiği. Bu iki ögenin sentezi aslında İmparatorluğun temelini ve yeni geleneğini belirleyen anahtar bir unsur olabilir. Günümüzde düşman, tıpkı savaş gibi, aynı anda hem sıradanlaştırılır (gündelik polis baskısının bir nesnesine indirgenir) hem de (Düşman, etik düzene mutlak bir tehdit olarak) mutlaklaştırılır. Körfez Savaşı belki de bize ilk kez kavramın bu yeni epistemolojisinin en eksiksiz ve ayrıntılı örneğini verdi. Haklı savaş kavramının yeniden canlanması İmparatorluğun ortaya çıkışının sadece bir belirtisi olabilir ama akla çok şeyi getiren güçlü bir belirti! (Hardt ve Negri, 2001, s. 37).

İmparatorluk rejiminin tüm küreyi savaş temelli yeniden kurguladığı konusunda ısrarcı olan Hardt ve Negri, savaşı yöneten ve haklılaştıran aktörlerin sosyolojik tespiti noktasında oldukça açık davranır. Ulus-üstü küresel yapılanma örüntüsünde ulus-devletler, fonksiyonel varlıklarını korumakla birlikte karar verici olma özelliklerini kaybetmeye başlamıştır. Bu yapılanma içinde Amerika Birleşik Devletleri'nin de ayrıcalıklı konumu sarsılmış; ancak A.B.D. etkisi,

İmparatorluk rejiminin “polis gücü” haline gelmesi nedeniyle varlığını sürdürmüştür. Bu polislik rolüne ulus-üstü yönetim organları tarafından barış ve demokrasi gibi evrensel değerler adına “haklı savaşlar” olarak onay verilmektedir. Hardt ve Negri’ye göre bu polislik görevleri ve müdahaleleri harekete geçiren dinamik, Carl Schmitt (2005, s. 20) ‘in gösterdiği “İstisna” kavramının “sürekli ve genel bir nitelik kazanarak istisnanın kural haline gelerek hem dış ilişkilere hem de yurt içine yayılmasıdır” (Hardt ve Negri, 2004, s. 24). Antonio Negri, istisna hali ile İmparatorluk rejimi arasındaki bağı şöyle ifade etmektedir:

İmparatorluğun kurduğu yapı, yer yer bir kutu içinde kutu niteliği gösterir: Yaşam disiplinin içinde, disiplin de denetimin içindedir. Ve İmparatorluk – iktidar, uygulamayla meşruluk kazanan şiddet olduğu için – güçlüklerin ya da dirençlerin dile getirilmesine karşın, istisna halini ortaya sürer. Bugün istisna halinin adı, önleyici savaştır, sonsuz savaştır (Negri, 2006a, s. 229).

Haklı savaşın İmparatorluk rejiminin askeri müdahaleleri için taşıdığı anlam yeni olmasına rağmen, uluslararası hukuk açısından “demokrasi götürme” ya da “dünya barışını tesis etme” gibi meşrulaştırma mekanizmalarının tek-tarafli olarak dayatılmasına ilişkin görüş, yeni değildir (Walzer, 2006a). Körfez Savaşı öncesinde, savaşın haksız olduğuna dair eleştirileri modası geçmiş olarak niteler ve modern dünyadaki hiçbir savaşın haklı olamayacağını belirterek, yeni bir haklılık düzeyinin yürürlüğe girdiğini öne sürer. Haklı savaş kavramının Hardt ve Negri’nin tezinde meşrulaştırmanın yeni biçimlerini ifade etmesi, küreselleşme ile akışkanlık kazanan küresel sivil toplumun (Irak ve Körfez Savaşında olduğu gibi) sürece dâhil olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, savaşın meşrulaştırılması için bir yığın mekanizmanın aynı anda bulunduğu kompleks bir yeni araçlar setine işaret eder: “Emperyal müdahale için meşru kuvvetler deposu daha şimdiden tıka basa doludur ve içinde askeri değil, ahlaki müdahale ve yasal müdahale gibi başka biçimleri de vardır.” (Hardt ve Negri, 2001, s. 61). Haklı savaş kavramının, siyasetçiler, akademisyenler ve aktivistler arasında bir başvuru olmasına vurgu yapan Hardt ve Negri (2004, s. 45), insan hakları adına şiddetin meşrulaştırılmasının ahlaki bir temellendirme olarak kabul edildiğini savunmaktadır. Bu sava karşılık, Walzer (2006a), Vietnam Savaşı’nın hemen ardından savaşın ahlaki bir konu olarak değil, akademik bir çalışma alanı olarak görülmeye başladığını belirtir. Bu anlamda haklı savaşın, Amerika Birleşik Devletleri örneğinde (A.B.D.’nin İmparatorluk rejimindeki yeri düşünülürse) Körfez Savaşı sonrasında değil, Vietnam Savaşı sonrasında kendini gösterdiğini savunur. Burada Hardt ve Negri, ahlaki müdahaleyi askeri müdahalenin öncülü olarak ele alır ve sözü sivil toplum kuruluşlarına getirir:

Ahlaki müdahale dediğimiz şey bugün, haber medyası ve dinsel örgütler dahil çeşitli organlar tarafından hayata geçirilir, ama bunlar içinde en önemlisi hükümet dışı örgütler⁷ denilen örgütlerden bazılarıdır; söz konusu örgütlerin,

⁷ Hükümet-dışı örgütler (Non-governmental Organizations), burada Hardt ve Negri (2001, s. 61)’nin, Uluslararası Af Örgütü, Oxfam ve Sınır Tanımayan Doktorlar gibi örneklerini verdiği türden küresel sivil toplum kuruluşları (STK) olarak anılmaktadır.

doğrudan hükümetlerin güdümünde olmadıkları için, etik ya da ahlaki buyruklar temelinde faaliyet yürüttüğü varsayılır (Hardt ve Negri, 2004, s. 61).

Ulus-aşırı faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları, yoksulluk, açlık, insan hakları ihlalleri, cinsiyet eşitsizlikleri, ırkçılık gibi konuları “düşman” olarak tanımlar ve küresel alandaki akışkanlığı, askeri müdahalenin gerçekleştirileceği potansiyel bölgeleri tespit etmek amacıyla kullanır:

Bu örgütler, silahsız, şiddetsiz, sınır tanımaksızın “haklı savaşlar” verir. Bu şekilde, ahlaki müdahale emperyal müdahalenin cepheye sürdüğü kuvvetler haline gelir. Aslında, bu müdahale aşağıdan gelecek istisnai durumu haber verir ve bunu da sınır tanımaksızın, en etkili iletişim araçlarını kullanarak ve bunları simgesel Düşman üretimine yönlendirerek yapar. Bu STK'lar boğazına kadar İmparatorluk kuruluşunun biyopolitik bağlamına gömülmüştür; bunlar İmparatorluğun adalet adına pasifleştirici ve üretken müdahalesine özlem duyar (Hardt ve Negri, 2001, s. 62).

Münci Kapani (1991), “uluslararası baskı grupları” olarak da adlandırdığı küresel sivil toplum kuruluşlarının, gayr-ı resmi olmalarına rağmen, nasıl etki yaratabildikleri sorusuna, *İmparatorluk*'tan yaklaşık on yıl önce verimli bir açılım yapar. “İnsan hakları” düşüncesi, devletler tarafından küresel kamuoyuna iyi görünmek için başvuru bir “imaj” addedildiğinden, uluslararası politikada belirleyici bir faktör olarak iş görür. İnsan hakları ihlallerine karşı tepkide bulunma noktasında devletler, siyasal kazanımları ya da kayıpları göz önünde bulundurdukları için hükümet-dışı kuruluşlar, “insan haklarının gözeticisi” rolünü devralmıştır (s. 97).

Sonuç

Bu çalışmada Hardt ve Negri'nin küresel dünya düzenine dair iddiaları, haklı savaş kavramını “post-modern” İmparatorluk tezine dahil etmeleri bağlamında ele alındı. Haklı savaş kavramı, savaşın bir süreç olarak doğuşu, sürdürülmesi ve sonlandırılması noktasında, bir sınırlandırma aracı olarak toplumsal düşünce tarihinde ortaya çıkmış olsa da, tarihsel seyri içinde kavramın savaşları haklılaştırmak (legitimation) gibi bir anlama büründüğü görülmektedir. Haklı savaş kavramı; önceleri savunma, sonraları “haksızlık” karşısında (Hristiyanlık açısından Tanrı adına ya da modern dönemde halk adına) hak arama ve Hardt ve Negri'nin iddiasına göre bugün “insan hakları” ihlallerini önleme söylemi altında gerçekleşen askeri müdahaleler söz konusu olduğunda iş görmektedir.

Hardt ve Negri'nin iddiasının yeniliği, savaşa dair bilginin içerik değiştirdiğini (Lyotardçı anlamda bilginin anlamı ve kullanımında post-modern bir değişme) öngörmesinden ileri gelmektedir. Burada yazarların, Batılı evrensel değerleri despotça kullanan küresel bir aygıtın (İmparatorluk) ulus-devletler üzerinde baskı uyguladığı yönündeki iddiası, haklı savaş kavramına getirdikleri post-modern yorumu eleştiriye açık hale getirmektedir. Hardt ve Negri'nin İmparatorluk tezinin bizzat kendisinin yoğun bir biçimde eleştirildiğini belirtmek gerekmektedir. Özcan (2004), İmparatorluk tezinin post-modern bir “büyük anlatı” olduğunu savunmakta ve İmparatorluk-Çokluk karşıtlığının Kapitalizm-Proletarya diyalektiğinin yerini alması, söz konusu

“büyük anlatı” eleştirisini haklı çıkarmaktadır. Dahası, Elsässer (2013)’in belirttiği gibi, küreselleşme süreçleri içinde ulus-devleti devreden çıkarmakta muazzam bir çaba göstermelerine rağmen, küreselleşmeye hâkim devletlerin varlığı, onları rahatsız etmemektedir. Ayrıca, ulus-devletlerin uluslar-üstü organizasyonlarda baskın bir biçimde yer aldığı ve Hardt ve Negri’nin belirttiği türden bir “soyut” yönetim mantığının, en azından ulus-devletlerin çıkarlarına galip geldiği iddiası, oldukça ısrarcı görünmektedir (Göker, 2005).

Son olarak Hardt ve Negri’nin küresel sivil topluma yönelttiği eleştiriler, küresel toplumsal hareketlerin küresel alanda savaşların önlenmesine yönelik potansiyellerini göz ardı etmektedir. Walzer (2006b)’in belirttiği gibi, gücün politik kısıtlanması hususunda yalnızca hükümet-dışı kuruluşların değil, siyasi partilerin, çıkar gruplarının, sendikaların önemli bir etki alanı bulunmaktadır. Dolayısıyla, teorik anlamda da olsa Hardt ve Negri’nin küresel sivil toplum hakkında aceleci ve genelleyici bir sonuca ulaştığını söylemek mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

Çörekçioğlu, H. (2015). Kant ve Hegel’de Uluslararası İlişkiler. *Felsefi Düşün*, 4, 5-34.

Elsässer, J. (2013). *Ulusal Devletin Yıkımı ve Sol Tavrı*. (Çev. E. Ertem). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ereker, F. A. (2004). İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı, *Uluslararası İlişkiler*, 1 (3), 1-36. Erişim tarihi: 3 Mayıs 2016, <http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2010/09/Ilkcağlardan-Gunumuze-Hakli-Savas-Kavrami.pdf>.

Erkiner, H. H. (2012). Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klâsik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel’e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 18 (3), 3-142. Erişim tarihi: 3 Mayıs 2016, http://dosya.marmara.edu.tr/huk/fak%C3%BClitedergisi/2012C.18S.3/makale_1.pdf.

Foucault, M. (2000). *Özne ve İktidar*. (Çev. I. Ergüden ve O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fukuyama, F. (2011). *Tarihin Sonu Ve Son İnsan*. (Çev. Z. Dicleli). İstanbul: Profil Yayıncılık.

Gökberk, M. (2004). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Göker, E. (2005). Toni Negri: Ne Yardan, Ne Serden. *Birikim*, 197, 98-112.

Grotius, H. (2011). *Savaş ve Barış Hukuku*. (Çev. S. L. Meray). İstanbul: Say yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk*. (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

----- (2004). *Çokluk. İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. (Çev. B. Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Huntington, S. P. ve arkadaşları (2001). *Medeniyetler Çatışması*. (Çev. M. Yılmaz). İstanbul: Vadi Yayınları.

Kant, I. (1960). *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*. (Çev. Y. Abadan ve S. L. Meray). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 113-95.

Kapani, M. (1991). *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Karaosmanoğlu, A. L. (2007). Muhteşem Ortaklık: Kant ve Clausewitz. *Uluslararası İlişkiler*, 14 (4), 161-183. Erişim tarihi: 3 Mayıs 2016, <http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2011/06/Muhtesem-Ortaklik-Kant-ve-Clausewitz-.pdf>

Lemke, T. (2013). *Biyopolitika*. (Çev. U. Özmkas). İstanbul: İletişim yayınları.

Machiavelli, Niccolo. (2013). *Hükümdar*. (çev. S. Öksüz). İstanbul: Martı Yayınları.

Mattox, J. M. (2006). *St. Augustine And The Theory Of Just War*. London: Continuum.

44 Negri, A. (2006a). *İmparatorluktaki Hareketler Geçişler ve Görünümler*. (Çev. K. Atakay). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

----- (2006b). *Marx Ötesi Marx. Grundrisse Üzerine Dersler*. (Çev. M. Çelik). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Newman, S. (2014). *Bakunin'den Lacan'a Anti-Otoriteryanizm ve İktidarın Altüst Oluşu*. (Çev. K. Kızıltuğ). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Özcan, U. (2004). Bir Postmodern Büyük Anlatı Örneği: İmparatorluk. *Sosyoloji Dergisi*, 6, 125-130. Erişim tarihi: 3 Mayıs 2016, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusosyoloji/article/view/1019013301/1019012517>.

Peksan, S. (2007). *Alternatif Küreselleşme Hareketleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik*. (Çev. M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Schmitt, C. (2005). *Siyasi İlahiyat*. (Çev. E. Zeybekoğlu). Ankara: Dost Kitabevi.

Sezer, B. (2011). *Tophum Farklılaşmaları Ve Din Olayı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Uzun, E. (2010). Hakkı Savaş Düşüncesinin Batılı Kökenleri: İlk Çağlardan Yirminci Yüzyıla Jus Ad Bellum Kavramı. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 21 (6), 19-33. Erişim tarihi: 3 Mayıs 2016, <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/51KquPtYOjPGGYsiuNmLY4M3IaFakH.pdf>.

Çakır, H. (2016). Hakkı Savaş Kavramına Post-Modern Bir Yaklaşım Olarak M. Hardt ve A. Negri'nin İmparatorluk Tezi. *Humanitas*, 4(8), 31-45

Wallerstein, I. (2007). *Avrupa Evrenselciliği*. (Çev. S. Önal). İstanbul: Aram Yayıncılık.

Walzer, M. (2006a). *Arguing About War*. New Haven: Yale University Press.

----- (2006b). *Just And Unjust Wars*. New York: Basic Books.